

„Lehettem volna rézbaltás szegénylegény”

Kalandozásaimat a népdalok és versek (költői életművek) világában imáron egy évtizede folytatom: évente egy-két költő verseit veszem elő s nézem át ezen verseknek — vagyis az életműnek — a kapcsolatát a népdallal, a népköltészettel. Ezekből eddig minden évben megszületett egy-egy rádiós műsor.

Az idei évben Móricz Zsigmondról és Csoóri Sándorról készítettem előadást. A Csoóriról szóló műsor elkészítésekor fél órával kellett, lehetett gazdálkodnom. Ez csak arra volt elegendő, hogy azokból az esszékből készíthetem vázlatos ismertetést — egyről, a *Szántottam gyöpöt* című írásáról pedig részletesebben szoltam —, amelyek újra a népdal, néptánc és népköltészet értékeire irányították figyelmünket.

A második részben — és ez a jelen írás tartalma — azokat a verseit vettem vallatóra, amelyekben népdalemlékeket, -motívumokat, vagyis közvetett vagy közvetlen népköltészeti hatást véltem felfedezni. Ám rögtön az elején el kell mondanom, hogy várakozásommal ellentétben Csoóri költészetében népdalhoz hasonló — annak ihletében készült — verset alig találni. Még a motívum is ritka. Ennek oka — Bartók egyik előadására gondolva — az lehet, hogy nem akart sem utánózni, sem hasonló verset írni. A közvetlen népdalhatásról, vagy inkább -formáról a korai versek árulkodnak csupán. De itt elsődlegesen Petőfi és Ilyés hatására gondolunk, s így, ennek révén megismert dalszerű formára.

Csoóri Sándor versei közül ilyen formát mutat a *Kék hó, kék madár*, amely az ismerős, zöld erdőben, zöld mezőben sétáló madár motívumát, egy virágének-emléket szinte láthatatlan öltéssel szövi a kedveséhez íródott verse utolsó strófájába:

*Kék a hajnali hó,
kék a hajnali szél,
kék a nők szeme alján
a patkós hold-karéj.*

*Bújkál a villamos,
kék barlang most az utca,
ha szállna száz madár,
gyöngy-villámként suhanna.*

*A hólapátolók
körmüket fújják fázva,
mert kék az is, mint széthullt
csillagok kék szilánkjá.*

*Megyek munkába reggel,
nincs semmi vígaszom,
csak a hó katonazenéje
a csontkemény hidon.*

*Asszonyom fölkel, mosdik,
csipogó vize kékes —
kintről ibolya árnyak
hajolnak a szeméhez.*

*Megáll és rámgondolván
egy percre meg is retten:
nem keresem-e sorsomat
ibolyakék szemekben?*

*Aztán egy nagyot sóhajt,
továbblép s tűnődően
dúdol egy kék madárról,
ki sétál kék mezőben.*

A *Boros Anna* című költeménye — Garcia Lorcára gondolva „cigányromán”-nak is mondhatnók — egy, Lükő Gábor példatárából vett, immáron ismerős népdal első strófájával indul. A vers előtt két változatot idézünk. Az első mulatónóta, amely múlt századi följegyzések — Limbay Elemér Magyar Daltára — alapján dokumentált dallam, a második variáns Békefi Antal 1952-es gyűjtése a Veszprém megyei Dudarról.

I.

*Hej, Luca Panna
megy a kútra, megy a kútra,
hej, piros almát
hint az útra, hint az útra.*

*Hej, aki aztat
fölkapkodja, fölkapkodja,
hej, azé lesz a
Luca Panna, Luca Panna.*

*Hej, ez a barna
felkapkodta, felkapkodta,
hej, ezé lesz a
Luca Panna, Luca Panna.*

II.

*Luca Panna puruckája,
Ki van varrva figurája.
Aki aztat kipingálta,
Ki is varrta figurára.*

*Luca Panna megy a kútra,
Hosszi szivát ráz az útra.
Aki aztat fölkapkodja,
Azé lesz a Luca Panna.*

*Rózsám, rózsám, kegyes rózsám,
Kegyes szemmel tekints énrám!
Én csókullom meg a szádat,
Barna-piros két orcádat.*

BOROS ANNA

*Boros Anna bársony nyereg,
nem ül arra minden gyerek,
aki ráül, jól megülje,
hogy a vadőr le ne lüjje.*

*Boros Anna bontott haja,
erdő alját beborítja,
beborítja, akit szeret:
földönfutó falevelet.*

*Boros Anna, Boros Anna
vörös kendőd ne vidd haza,
vörös kendőd, vörös szárnyad,
megkínzóid otthon várnak.*

*Gyere inkább cigányéjbe,
tonyos város sűrűjébe,
előzötten, bársonyosan,
ha árván is, hatalmasan.*

Másként építi versébe a népdalt a *Bakos János bátyám emlékére* íródott versben, amely az 1954-es, *Felröppen a madár* című, első kötetében található.

*Nincstelen volt, rossz gúnyájú,
grófi földön
vetett, kaszált —
ötvenéves keresésben
boldogságra
sose talált.*

*Szegény volt, de konok, büszke,
nem hajolt meg
senki előtt,
nem süvegölt soha-soha
se számtartót,
se főjegyzőt.*

*Örök társa, a komorság
kísérgette
amerre ment:
olyan volt az élete, mint
vad viharok
előtti csend.*

*Szépen tudott énekelni,
mondogatták
róla többen. —
Am a dalát én csak egyszer
hallottam egy
furcsa őszben,*

Most, hogy emlékét idézem,
föltámad
a régi este:
Vasárnap van, komor, borús,
sóhaj reszket
a szelekbe,

Száll a dala lázítóan,
beleönti
szívét, lelkét —
s a dalára feleletként
nagy messziről
dörög az ég...

s ő dalol az utcán végig,
dalol, dalol
csodás hangon:
„...ha még egyszer azt üzeni...” —
száll a dala
messzehangzón.

Hátranézve így emlékszem
őrá, aki
régén elment,
kinek olyan volt élete,
mint nagy vihar
előtti csend...

Zámoly, 1953.

Itt tehát a vers egyetlen sorában idézi, azaz megzendíti az ismerős Kosuth-nóta egyetlen sorát, s a három ponttal jelzi a folytatást, amit mi, olvasók, jól ismerünk, s mindannyiunkban meg is szólal annak dallama.

Másként él az ismerős népdallal egy későbbi, a *Dunáról fúj a szél* című versében:

Nem akarok hallani róla,
nem akarok, mert gyöngeségem,
Dunáról fúj a szél.

Odaszorultam két szeme közé
s úti valaki a fejemet kövel,
Dunáról fúj a szél.

Esők gyilkosa, magasan jár a
nyárban, aszály-szoknyáját látni csak,
Dunáról fúj a szél.

Csanádi Imre írja a zámolyi parasztdalokat bemutató gyűjteményében, hogy a „Dunántúl régi népzenei stílusára annyira jellemző *Haj Dunáról fúj a szél*nek is él még némi töredékes emléke Zámolyon:

Ha Dunaról fúj a szél,
Mindenhunnan minket ér,
Dunaról fúj a szél.
Fekügy mellém, maj nem ér...

— de inkább csak szólásként emlegették még az öregek is:

Akárhunnan fúj a szél,
Mindenhunnan minket ér!”

A vers és a zámolyi emlék után idézzük fel az ismerős népdalnak két változatát: az elsőt Bartók Béla gyűjtötte Felső-Iregthen. A második változat Somogy megyéből, Szenyerről való. Ezt 1954-ben gyűjtötte Pálfi Csaba.

Szöllőhegyen körösztil
Megy a kislány öccsöstül,
Dunáról fúj a szél.

Haj Dunáról fúj a szél,
Feküdj mellém, majd nem ér,
Dunáról fúj a szél.

Ha Dunáról nem fújna,
Akkor hideg sem volna,
Dunáról fúj a szél.

Ha Dunáról fúj a szél,
Szegény embert mindig ér,
Dunáról fúj a szél.

Sárga tiknak a bögye
Adjál kicsit te Bözse,
Dunáról fúj a szél. (stb.)

Ezek után nézzünk újra a versre: mi az, ami összetartja? A rímek? Nem. Az ütemek, a sorok? Azok sem. Hanem — miként a népdalban is — az ismétlődő sorok adják a vers vázát. Ezekben a sorokban tűnik fel egy pillanatig az ismerős dallam, mint emlék. De magától a dallamtól — tudatosan — eltávolít a költő, hogy azután ismét, többször is megzendítse ezt a sort e dallamtalan, szomorú versben. Hatásának titka bizonyára itt keresendő. Mert a folyton ismétlődő harmadik sor után azt gondolnók, hogy akár eldallolható is volna, de rögtön utána be kell látnunk, hogy nem, mégsem, hisz e vers *nem dal!* Amolyan „átmeneti”, különös forma, mint az elbocsátás, az elhagyatottság érzete, mint amilyen a vers ihletője, létrehozója.

Az 1969-ben megjelent *Lekvárcirkusz bohócai* című gyermekverskötetbe hiába is lapoztunk, népdalszerű vers egy sincs benne. Talán csak egy-egy motívumot vesz át a költő. Két ilyen verset idézünk, miközben mellé teszünk hasonló népdalpéldát.

VILÁGJÁRÓ

*Csiga-Zsiga elindul —
fúj a szél, fúj a szél.
Komótosan mendegél,
mendegél.
Reménykedik mindenáron,
világgá jut egy fűszálon,
egy fűszálon. (stb.)*

*Elment, elment az én párom,
Le az úton egy fűszálon
Sej-haj, hogyha elment, visszavárom,
Ölelő karomba zárom.*

HA ELMÉSZ

*Ha elmész, ha itthagysz,
megbetegszem —
arany szalmaszálla
hanyatt fekszem —
Bagoly-gyűrűt húzok
ujjaimra,
s mire visszajössz majd,
nem ismersz meg.*

*Ne hagyj el angyalom, megöregszem,
Lábaim nem bírnak, megbetegszem.
Támadékom te legyél,
Nálam nélkül ne legyél,
Panaszimnak higgyél.*

A következő Csoóri-vers a fordítottja a most idézeteknek: e felnőtteknek szól költeményben az ismert gyermekmondókát variálja, miközben egy különös, fájdalmas és groteszk éneket készít belőle.

HÁBORÚS MONDÓKA

*Csiga-biga, gyere ki,
ég a házad ideki —
Katonák lefagyott füle,
kék csigahéj, látod-e?*

*Csiga-biga, gyere ki,
ég a házad teteje,
szomszédunk háza is leégett,
meg se kérdezte, éghet-e.*

*Repülök folyója az égen
kiaradt
s hőmpölyget három világtájat.*

*Csiga-biga, gyere ki,
nincs tankom, repülöm, sem ágyúm,
egyedül vagyok a világon,
ki a világot szereti.*

*Csiga-biga, gyere ki,
íme, egy véres fenyőág
az emberiség jelképe lett:
robbanó madarak az aknák,
az örület verebei.*

*Csiga-biga, gyere ki,
háromlábú lovakat láthatsz,
a háború csodái ök,
meg-se-született csecsemőt láthatsz,
a háború csodája ő.*

*Ég a föld, ég a hó,
légnymásos harang dadog,
ágyúcsövek zöld kígyói
nyalják végig az ablakot,
fonódnak szűzlány derekára,
kisbikák kolompos nyakára.*

*Csiga-biga, gyere ki,
holnapután lesz karácsony,
ültess hátadra pici Jézust,
hadd ámuljon a világon.*

*Csiga-biga, gyere ki,
tanítsuk meg a holtakat
pohárból inni és beszélni
s fényoszóró-fűszálra tapadva
az élők fölé menekülni.*

E vers után ugorjunk előre több évtizedet, s egy olyan — „rosszkedvű” — versrészletet idézzünk, amelyben feltűnik a Rákóci kis úrfi balladánk egyik ismert „szereplője”, hőse:

*Lehetnék Rákóci kis úrfid, lovatlanul,
templomaid falát támasztó diák,
hársfaillatú katona, aki most ér csak haza
egy hosszúra nyúló háborúból...*

— írja az 1981 júliusában keltezett *Senkid, barátod* című versében. Idézzük most fel a Somogyban ismert ballada egy részletét, ahonnan a versbe kívánczított — önjellemzőként — a Rákóci kis úrfi, immár sallang nélkül és lovatlanul.

- 1. Rákóci kocsmábo Két karajcár a bor,
Arra mén, arra mén Szegény özvegyasszony.*
 - 2. Gyere be, gyere be, Szegény özvegyasszony,
Igyál egy icce bort, Vagy ha kettő kell is.*
 - 3. Sem magad pénzire, Sem fiadéra,
Hanem a lányodé, Bodor Kataliné!*
 - 4. Lányom, édös lányom, Bodor Katalina,
Eladtalak téged, Rákóci kocsmábo,
Rákóci kis úrnak!*
 - 5. Anyám, édösanyám, Kedves szülő-dajkám,
Mér adtál gyilkosnak, Rákóci kis úrnak,
Ki nappal aluszik, Éjjel gyilkolódzik?!*
-

10. Jó napot, jó napot Én gyöngybéli mátkám!
Fogadja el isten Rákóci kis úrfi!
11. Akkor ott felkapja, Ló farkához köti,
Tüskékről-tüskére, Bokrokra hurcolja.
12. Lassúl járgy, lassúl járgy, Rákóci kis úrfi,
Már piros cipellőm Sarkig vérben úszik! (stb.)

A balladánál maradva most egy olyan verset idézünk, amit több antológia is átvett, mint a műballadánk egyik legszebbikét:

BALLADA A RÉGI IDŐK MODORÁBAN

*Hol a vaktükör
s a koronás hajcsat?
Százestendős fiókból szedd elő!
Hol a rozmaring-sebző csizmasarkak,
vérágas keszkenő?
A múlt idő jege, hava,
és széttört-üvegű lámpája: a Hold?
Halott nagynénéd teste hol van?
Betyárok szeretője volt.*

*Szűzmária arca aranyban,
az övé erdő-harmatban ázott.
Présházak templomfala közt
őt imádták, ő volt az áldott;
hodályok boldogasszonya,
zöld vásárok szerencsehozó nője,
Szoknyája: erdőtűz — a fél Bakony
ötször leégett tőle.*

*Virágai üszkös facsonkok,
íjedtsége a halvány tél volt.
Álmában kés úszott a két melle felé,
de a pengébe belemarkolt,
és mint a jogart, úgy tartotta,
haláláig szorította.*

AJÁNLÁS

*Ha ölelem, ölelem őt is,
a kést, az erdőt s ami nincs már,
betyárlovak csontos fejét
egy éjszakai csordakútnál;
a földet, amely téged is vár:
csipőd, derekad temetőjét;
a hajnali fák országát, hol elrejtőzhetsz
és kiabálhatsz a jövődéért.*

Az előző népballada után látni, érezni, hogy ez más, egészen más. Ahogy az elején mondtuk: műballada. Testvére és rokona József Attilának — és akihez József Attila is kapcsolódik — Villon mesternek a balladái közt található. De van e költeménynek egy olyan erőteljes képe — a „szoknyája: erdő-

tűz"-re gondolok —, amelyik már előlegezi Csoóri Sándornak a népdalok szürrealizmusáról szóló esszéjét. Itt is érvényes, amit egy másik írásában olvashatunk a huszadik század költői által újra nagy szerephez juttatott képről, mítoszról: „A költői kép, a mítosz nem utánozza a világot, hanem a legsűrűbb jelentését közvetíti. Megszünteti az ábrázolás szükségét, kiindulópontját, hogy minél gyorsabban bekapcsoljon bennünket a legegységesebb tevékenységbe: a kifejezhetetlen világ átélésébe.”

A fenti leltárba e kalandozásunk során csupán ennyi verset vettünk fel. Mert a legtöbb Csoóri-vers daltalan, gyötrelmesen és keservesen kihordott, rímekben szegény ének. Ezek nem bírnák el a dalszerű formát: a kötött szótagszámot, a csengő-bongó rímeket. Csoóri Sándor verseinek legjellemzőbb formája a szabad vers, legjellemzőbb tulajdonsága, hogy nagyerejű költői képekkel építkeznek. „... a tizenkilencedik századra oly jellemző élményszerűség, a csattanókkal és fordulatokkal élő szellem alkalmatlanná vált az újfajta öszszegzésre — írja. A petőfis, a heinés, a puskinos poének szerepét az apollinaire-i, a József Attila-i, a lorcai képek vették át.” Ez jellemzi az Ő verseit is. Most a költő újabb versei közül egy ilyet idézünk, annak okán, hogy fiának s a *Muzsikás* együttesnek ajánlotta.

MINT A TESTŐRÖK

A Muzsikás együttesnek

*Mindjárt itt hagynak ezek a zsvajjos fiúk,
ezek a zsidobongó lányok,
telenevették és telecsillagozták szobámat;
elmennek, de csikos ingükről a csík
s vidám karmolásaik nyoma
itt marad velem.*

*Elviszik hegedűjüket, sippogó dudájukat,
de zenéjük édes viháncolása
ágyam fejénél megtelepszik.
Rám csöröghetnek durván sunyi bádógórák
és földrészek üzleti csipogásában
nyomulhat felém az emberrabló álom,
süvöltő nádsípjaik, mint a testőrök, körülvesznek.*

*Régi szeretők énekelnek itt velük
pünkösdi, tág torokkal
s rozmarin-erdő mögül előlépkedő árvák,
kiktől még ma is fáradt a szeptemberi égbolt
s nem múlik múltjuk, nem múlik azóta se,
hiába süt be a Hold élesen két fa közé.*

*Es víz énekelt a kútban
magára hagyva hosszan,
ágasfa, lengő favödör a békétlen éjben
s valaki üzötten még,
aki bitang erdőkben én is lehettem volna:
a halállal szemben is rézbaltás szegénylegény.*

A versek sorát — kalandozásunkat is — most a népdalról, balladáról, a népköltészetéről, a népi kultúráról írott számos esszé között válogatva azzal a gondolattal — s hozzá kapcsolható verssel — zárjuk, amely Korniss Péter fotóalbumának előszavában olvasható:

„Hosszú időnek kellett eltelnie, hogy egy történelem alá kényszerített nép kultúráját ne a cserepei, hanem összefüggései alapján vizsgálhassuk. Hogy ami a felületes szemnek első pillantásra népiesnek, réginek tűnik, alaposabb szemrevétele után nagyvonalúan utaljon — Németh Lászlóval szólva — a »mindenkiben élő közös emberi«-re is.

Nekünk, magyaroknak ez egyszer szerencsénk volt. A század kultúrájában lezajló vércserét két olyan lángelme szomszédjaként élhettük át, mint Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sőt, olyan elevenen maradt életforma részeseként is, melyben mi voltunk a fő- és mellékszereplők is. Mi voltunk a több mint ezer éve vágott láncos botokkal köszöntő regősök, a betlehemi háromkirályok, a lakodalmi vőfélyek, a halottvirrasztók. Mi voltunk Bartók Cantata profanájának agancsot növesztő fiai, akik otthagyták a szülői házat, a civilizáció erdeiben topogtunk, s hiába halljuk az apai hívást, nem tudunk visszamenni. Nem tudunk, de most már nem is mehetünk.”

Ezt a gondolatot mondja el Bartók Béla emlékére ajánlott *Cantata profana* című — nemzedéki vallomásnak is fölfogható — versében Csoóri Sándor. Befejezésésként ezt a verset idézzük. Ez egyúttal — miként Bartók muzsikája s a feldolgozott kolinda szövege, a mítosz — átvezet a modern költészet, a 20. századi ember létének, problémájának, feszítő gondjainak területére, amelyről számos verse és esszéje szól Csoóri Sándornak.

CANTATA PROFANA

Bartók Béla emlékére

*Nem mentünk haza ma sem,
nem mentünk haza, fiúk.
Hiába síkálta el anyánk a késeket,
hiába mosta le
a görcsös asztalt.
Átmetszett nyakkal,
vére iszapjában
hiába jajdult föl a lúd.*

*Nem is üzentünk,
nem is irtunk —
mintha árvíz sodorta volna el kezünket.*

*Húsvét nem húsvét többé,
a kisöpört ház
nem a mi házunk.*

*

*Ki az az öregember ott?
Ül a fehér fal lidérce előtt,
ül a világvégi cigarettafüstben.*

Arca szétnyomott vesszőkosár.

*Talán minket vár,
minket keres,*

*minket szeretne látni,
az ablakon túli utcában,
rövidlátó életében.*

*Ne keress bennünket,
ne várj,
te dohányzagú öregember,
te, kutyaól-mellű szegény.
Nem vagyunk már a te fiaid.
Ha ajtó nyílik, mintha kések.
S ha szólunk,
félrebeszélünk, mint a hamistanúk.*

*Rádrontanánk csak, mint a légnyomás,
rázkódnánk melletted,
mint a villanytelep.
Széthasadna a tányér,
a borospohár
s vállignőtt hajunk: földrészek gyökérzete,
átszóné gyomrodát,
lenne belőle szór-kosár,
szőrember,
fölpörzszölhető halott.*

GREZSA FERENC

A költő Erdély-képe

CSOÓRI SÁNDOR: AZ ELMULASZTOTT UTAK

Csoóri utolsó kötetében, *A világ emlékműveiben* mindössze két költeményt találunk, amelyet a szerző dedikációval is ellátott: az egyik — a Kiss Ferencnek ajánlott *Sérült vers* a „csakazértis” drámai vallomása, a másik — *Az elmulasztott utak* Sütő Andrásnak címzetten — a katasztrófát panaszolja, mely Erdéllyel a magyarságot érte. A két mű között, noha más és más a lírai tárgyak, egyfelől az emberi, másfelől a nemzeti tragédia — mély benső rokonság feszül. Analóg a vershelyzet: agónia és életakarát mérkőzése a lélekben. Hasonló a lírai tér-idő: a Kárpátok felől „vad kiáltozás-foszlányok” hangzanak, a Királyhágón túl „elkomorodnak” az éjszakák. Párhuzamba vonható a költői gondolat: a kimondott vagy elmulasztott szónak immár rendkívüli a tétje — maga a lét. Mintha a két alkotás csak perspektívájában különbözne: a *Sérült vers* kicsiben (emberi sorsban) példázná *Az elmulasztott utak* látomását, az országos pusztulást és a megmaradásért való küzdelmet. Viszonyuk a mikro- és makrokozmoszé, a portréé és tablóé. Mindkettőben „sötét árnyék” borul a létezésre, s csak pillanatokra kísért a vak remény, hátha múltban a „föld apályideje”. Nemcsak a lírai én nő a személyes relá-